

5317

۵۰۰

۶۶۸

برسالت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.Ketab.ir

سیره صکایشتی مکصوهان

یداره معدنی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir

سیره معیشتی معصومان علیهم السلام

یدالله مقدسی

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام

سرپرستار

محمدباقر انصاری

ویراستار

محمد اسماعیل انصاری

لیتوگرافی، چاپ و صحافی

چارخه، نرسه بوستان کتاب

کابل: تابستان ۱۳۹۷

رگان: ۵۰۰

قیمت: ۶۰۰۰۰ تومان

عنوان: ۴۶۱؛ مسدول: ۷۴۱

نشانی

قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳ - ۰۲۵

ص.ب: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱

مراکز پخش

۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴ - ۰۲۵

۲. تهران، خیابان انقلاب، رویروی درب دانشگاه تهران،

پاساژ فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:

۰۲۱ - ۶۶۹۵۱۵۳۴

وبگاه: www.pub.isca.ac.ir

رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir

فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooaan.ir

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:

مقدسی، یدالله، ۱۳۳۳-

عنوان و نام پدیدآور:

سیره معیشتی معصومان علیهم السلام؛ تهیه پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام

مشخصات نشر:

قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، ۱۳۹۷

مشخصات ظاهری:

ص ۶۶۸

شابک:

۶۰۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی:

فیا

یادداشت:

کتابنامه: ص. [۵۵۵] - ۵۷۹؛ همچنین به صورت ریزنویس

یادداشت:

نمایه

موضوع:

رزق و روزی

موضوع:

کسب و کار - جنبه‌های مذهبی - اسلام

موضوع:

امور مالی - جنبه‌های مذهبی - اسلام

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

اسلامی، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام

رده‌بندی کنگره:

۱۳۹۷ س ۶۷/۲/م ۲۱۹/ب P

رده‌بندی دیویی:

۲۹۷/۴۲

شماره کتابشناسی ملی:

۵۲۱۰۰۹۲

۱۵	سخنی خواننده
		مقدمه
۲۱	پیشینه
۲۲	الف) کتاب
۲۵	ب) مقاله
۲۷	بررسی و معرفی منابع
۳۰	یکم: کتاب‌های حدیثی
۳۹	دوم: منابع تاریخی
۴۹	سوم: کتاب‌های طبقات و تراجم
۵۱	چهارم: کتب رجال
۵۴	پنجم: کتاب‌های فقهی
۵۶	هفتم: منابع تفسیری
۵۷	نهم: منابع جغرافیایی

فصل اول: کلیات

۵۹	گفتار اول: مفهوم‌شناسی
۵۹	۱. تعریف سیره و سنت

- ۶۳ ۲. تعریف معیشت
- ۶۴ ۳. تعریف سیره معیشتی
- ۶۴ ۴. تعریف اقتصاد و مال
- ۶۴ الف) تعریف اقتصاد
- ۶۷ ب) تعریف مال
- ۷۰ ۵. مصرف فردی
- ۷۰ ۶. تعریف مصوم
- ۷۱ گفتار دوم: عوامل تولید درآمد
- ۷۲ ۱. کار و نیروی انسانی
- ۷۳ الف) نقش کار
- ۷۷ ب) زیان بیکاری
- ۸۱ ۲. سرمایه و ابزار کار
- ۸۳ ۳. دانش اقتصادی
- ۸۶ ۴. محیط‌شناسی اقتصادی
- ۹۰ ۵. مدیریت و تدبیر مالی
- ۹۴ ۶. کیفیت در تولید و عرضه
- ۹۵ ۷. عوامل پیرامونی

فصل دوم: مبانی و اصول راهبردی اقتصادی در سیره معصومان علیهم السلام

- ۱۰۹ گفتار اول: مبانی اقتصادی
- ۱۱۰ ۱. تعریف مبانی
- ۱۱۳ ۲. اقسام مبانی
- ۱۱۳ الف) مبانی مشترک درآمد و مصرف

- ۱۱۳..... (۱) خودکفایی یا استقلال اقتصادی
- ۱۱۹..... (۲) حلال طلبی
- ۱۲۷..... (۳) مدیریت معاش مالی
- ۱۲۸..... (۴) عدالت محوری
- ۱۳۳..... (ب) مبانی مختص
- ۱۳۳..... (۱) مبانی درآمدی
- ۱۳۳..... - پرهیز راکل مال به باطل (کلاهبرداری)
- ۱۳۶..... مدم ضرر و زیان
- ۱۳۷..... - اسدال در طلبی [و پرهیز از حرص و تبلی]
- ۱۴۰..... (۲) مبنای مصرفی مصرف بانک
- ۱۴۲..... - قناعت
- ۱۴۸..... - پرهیز از مصرف بی اندازه (اسراف، گری)
- ۱۵۰..... برخی نمونههای مصرف بی اندازه
- ۱۵۴..... گفتار دوم: اصول راهبردی اقتصادی
- ۱۵۵..... ۱. تلاش پیگیر
- ۱۵۶..... ۲. داشتن بنیه اقتصادی
- ۱۵۷..... ۳. سرمایه گذاری موؤد
- ۱۵۷..... ۴. تهیه و حفظ زیرساخت های تولید
- ۱۵۸..... ۵. تنوع سرمایه گذاری
- ۱۶۰..... ۶. پرهیز از رکود سرمایه
- ۱۶۱..... ۷. اصل سحرخیزی در کار یا اقدام به موقع
- ۱۶۲..... ۸. تعیین نرخ دستمزد پیش از کار
- ۱۶۵..... ۹. نصب کارگزار مالی و نظارت بر فضای کار

۱۰. سود به اندازه و جلب رضایت مشتری ۱۶۶
۱۱. آینده‌نگری ۱۶۷
۱۲. توزیع منصفانه ۱۷۰
۱۳. برنامه در مصرف شخصی ۱۷۲
۱۴. معیارمندی هزینه‌های غیر شخصی ۱۷۴
۱۵. اشتغال برای دیگران ۱۷۴
۱۶. مدارا و گشاده‌رویی ۱۷۵

فصل دوم: منابع درآمد معصومان علیهم السلام

- گفتار اول: منابع تولید ۱۷۹
۱. تولید و بهره‌آوری " ۱۷۹
۲. هدف تولید و درآمد ۱۸۴
۳. راه‌های تولید و درآمد ۱۹۱
- الف) فعالیت‌های کشاورزی ۱۹۴
- (۱) باغداری پیامبر صلی الله علیه و آله ۲۰۰
- (۲) باغداری فاطمه علیها السلام ۲۰۶
- (۳) باغداری امیرمؤمنان علیه السلام ۲۱۰
- (۴) باغداری امام حسن علیه السلام ۲۴۲
- (۵) باغداری امام حسین علیه السلام ۲۴۲
- (۶) باغداری امام سجاد علیه السلام ۲۲۹
- (۷) باغداری امام باقر علیه السلام ۲۳۴
- (۸) باغداری امام صادق علیه السلام ۲۳۷
- (۸) باغداری امام کاظم علیه السلام ۲۴۵

۲۵۰	۱۰) زراعت و باغداری امام رضا <small>علیه السلام</small>
۲۵۲	۱۱) زراعت و باغداری ابناء الرضا <small>علیهم السلام</small>
۲۵۶	ب) فعالیت‌های دامداری
۲۶۷	ج) فعالیت‌های دستی
۲۶۹	۱) بافندگی
۲۷۰	۲) کارمزدی
۲۷۷	گنار دوم: منجم نثر تولیدی
۲۷۸	۱. فعالیت‌های باغی
۲۷۹	یکم. سازوکار داد و ستد
۲۸۰	دوم. صادرات و واردات
۲۸۶	سوم. وسایل نقلیه
۲۸۷	چهارم. کالاهای تبدیلی
۲۸۹	پنجم. محصول زراعی
۲۹۱	ششم. جنسهای دیگر
۲۹۶	۲. ارض
۲۹۹	۳. هدیه
۳۰۱	الف) هدایای حکومتی
۳۱۱	ب) هدایای مردمی
۳۱۲	۴. نذورات و وصایا
۳۲۵	۵. غنایم
۳۲۶	۶. خمس
۳۴۱	۷. موقوفات معصومان و دیگران
۳۴۱	الف) موقوفات معصومان <small>علیهم السلام</small>

- ۳۴۸ (ب) موقوفات دیگران برای معصومان علیهم السلام
- ۳۵۰ ۸. سهام درآمد عمومی (بیت‌المال)
- ۳۵۲ ۹. قرض و عاریه در حال ضرورت
- ۳۵۷ قرع‌گیری معیارمدار

فصل چهارم: طبقه‌بندی هزینه‌های فردی معصومان علیهم السلام

- ۳۶۳ گفتار اول هزینه (بره‌برداری)
- ۳۶۳ ۱. چیسسی هزینه
- ۳۶۶ ۲. وضعیت هزینه
- ۳۶۷ ۳. عوامل تأثیرگذار بر وضعیت
- ۳۶۷ الف) کمبود یا تورم
- ۳۷۱ ب) ارزانی و عوامل آن
- ۳۷۱ ج) اندازه هزینه
- ۳۷۳ گفتار دوم: مخارج جاری
- ۳۷۵ ۱. خوراک
- ۳۷۵ الف) تغذیه شخصی
- ۳۷۹ ب) نمونه‌ها
- ۳۹۱ ج) مهمان‌پذیری
- ۱۰۶ ۲. پوشاک
- ۴۰۶ الف) متناسب با وضعیت رفاه و دشواری اقتصادی
- ۴۱۰ ب) متناسب با مسئولیت حکومتی و سیاسی
- ۴۱۴ ج) به لحاظ جنس و رنگ پوشاک
- ۴۲۴ د) به لحاظ وضعیت زمانی و مکانی

۳. بهداشت ۴۳۴
- الف) پیشگیری ۴۳۵
- ب) درمان ۴۳۸
- ج) طیب و بوی خوش ۴۴۱
۴. به‌کارگیری کارپرداز ۴۴۳
۵. ازدواج ۴۴۹
۶. مسافرت‌ها ۴۵۵
۷. ورزش ۴۵۶
۸. تأمین آبرو ۴۵۷
۹. هزینه‌های مربوط به زندگی ۴۶۱
- الف) ولیمه ۴۶۲
- ب) زینت ۴۶۴
۱۰. هزینه آموزش و پرورش ۴۷۱
۱۱. هزینه‌های بستگان بی‌سرپرست ۴۷۲
- گفتار سوم: مخارج سرمایه‌ای (سرمایه‌گذاری درازمدت) ۴۷۴
۱. هزینه تولید کشاورزی ۴۷۵
۲. هزینه تأسیس بناها ۴۷۸
- الف) تهیه مسکن برای خود ۴۷۸
۱. مسکن فصلی ۴۸۵
۲. ابزار تزئینی ۴۸۵
- ب) تهیه مسکن برای فرزندان ۴۸۷
- ج) خریدن زمین ۴۸۹

فصل پنجم: طبقه‌بندی هزینه‌های بخششی معصومان علیهم السلام

۴۹۳	گفتار اول: وضعیت هزینه
۴۹۶	گفتار دوم: موارد بخشش
۴۹۷	۱. کمک به نیازمندان
۵۱۱	معیار کمک به نیازمندان
۵۱۴	۲. آزاد دگاز
۵۱۹	۳. رفع نزاع
۵۲۰	۴. هدیه با خیریشان
۵۲۳	۵. پرداختن بدسی دیگران
۵۲۶	۶. تأمین خسارت‌های مالی دیگران
۵۲۸	۷. تأمین هزینه‌های فرهنگی
۵۳۹	گفتار سوم: مخارج عمرانی
۵۳۹	۱. تأسیس مساجد
۵۴۰	۲. تأسیس بناهای عام‌المنفعه
۵۴۱	۳. تأسیس وقف
۵۴۱	۴. مسکن نیازمندان
۵۴۲	گفتار چهارم: سطح زندگی
۵۴۲	جمع‌بندی
۵۵۵	کتابنامه
۵۸۱	نمایه‌ها
۵۸۱	آیات
۵۸۸	روایات

۶۴۴	موضوعی
۶۵۷	اعلام و مشاهیر
۶۶۳	کتاب‌ها
۶۶۵	مکان‌ها
۶۶۷	تتالکان

www.Ketab.ir

سخنی با خواننده

تأمین معیشت یکی از مهم‌ترین نیازهای بشر بوده و از اهمیت بسزایی در زندگی اجتماعی انسان برخوردار است. این نیاز که او را به سوی بهره‌برداری از مواهب طبیعی سوق داده، گاه با تعدی به حقوق دیگران و بی‌عدالتی همراه می‌شود؛ از این رو برنامه و راهبردی استفاده مناسب همواره مورد توجه انسان بوده و تلاش کرده است بهترین برنامه‌ها را کشف کند و اجرا نماید. طبیعی است در چنین مسیری، راهبردی که ضریب انحراف را به حداقل برساند، اهمیت دوچندان می‌یابد، به‌ویژه اگر برنامه‌ای متصل به منبع الهی باشد که بتوان با آسودگی خاطر آن را به عمل رساند. سیره معیشتی معصومان علیهم‌السلام از چنین ویژگی‌ای برخوردار است که علاوه بر اتصال به منبعی قابل اعتماد و دور از خطا، راهکاری ساده است و دستیابی به آن سهل.

گزارش‌های فراوانی در منابع تاریخی، روایی و دیگر متون اسلامی وجود دارد که دربردارنده سبک زندگی و رفتار معصومان علیهم‌السلام در نوع درآمد و هزینه‌ها است و گاه جزئیات آن نیز تبیین شده است؛ اما دستیابی به سیره معیشتی از لابلای گزارش‌های مختلف به‌ویژه استخراج این مهم از متون اسلامی نیازمند تخصص و شناخت موضوع و متون است و باید به گونه‌ای

مفهوم به عموم عرضه شود.

پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام که تبیین زوایای گوناگون سیره معصومان را وظیفه خود و ارائه الگوی مناسب در این باره را هدف خود دادند، روح سیره معیشتی معصومان علیهم السلام با هدف شناخت، تبیین و طرح الگویی مناسب به جامعه را در دستور کار خود قرار داده و آن را به یکی از پژوهشگران شاخص این عرصه واگذار کرده و کوشیده است اثری درخور اعتماد و روشمند در این موضوع به طبع رساند. اما معصومان علیهم السلام خود از چه مبانی و اصولی پیروی کرده و چه راهکاری برای این مهم به کار بسته‌اند، منابع درآمدی آنان چه بوده و در چه مواردی هزینه شده است، از مهم‌ترین مسائلی است که در این پژوهش پیگیری و تبیین شده است.

اثر حاضر که دستامد فکری جناب حاجت الاسلام علیه السلام و المسلمین یدالله مقدسی است، ضمن تبیین اصول و مبانی سیره معیشتی معصومان علیهم السلام، منابع درآمدی آن بزرگواران را کاویده و فعالیت‌های اقتصادی آنان را بررسی کرده و در نهایت انواع هزینه‌کردهای ایشان را تبیین نموده است.

بی‌تردید اجرای این پژوهش و غنای علمی آن مدیون تلاش‌های ارزنده مدیر محترم گروه سیره اهل بیت علیهم السلام حجت الاسلام و المسلمین آقای مصطفی صادقی، ناظر پژوهشی جناب آقای دکتر محمدالله کبری، ارزیابان محترم حجت الاسلام و المسلمین حسن آقائیزی و اعضای محترم شورای پژوهشی پژوهشکده آیت‌الله محمدهادی یوسفی غروی، حجج اسلام آقایان رمضان محمدی، محمدجواد صاحبی، سیدقاسم رزاقی، آقایان دکتر نعمت‌الله صفری‌فروشانی و دکتر سیدحسین فلاح‌زاده، مدیر محترم امور پژوهشی حجت الاسلام و المسلمین مهدی نورمحمدی، کارشناس محترم گروه

حجت‌الاسلام آقای سیدرسول کاظمی‌نسب و جناب آقای مهدی بنی‌حسن است که جا دارد از زحمات و تلاش‌های ایشان قدردانی به عمل آید.

همچنین از رئیس محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر نجف لک‌زایی تشکر می‌کنم که بدون پشتیبانی و یاری، بی‌دریغ و مؤثر ایشان، پژوهش حاضر به سرانجام نمی‌رسید. نیز بایسته و بایسته است از نشر پژوهشگاه که فرایند آماده‌سازی اثر و چاپ و نشر آن را بر مهده استند، سپاسگزاری کنم.

پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم‌السلام در راستای حیات و بالندگی علم و دانش، آثار خود را در اختیار جامعه علمی قرار داده و از انتقادات و پیشنهادهای علمی همه استادان، محبت‌نظران و پژوهشگران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌های علمی، سازشده، پویایی دانش تاریخ و به دنبال آن تمدن اسلامی گردد.

دکتر حمیدرضا مطهری

رئیس پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم‌السلام

اسلام دین کاملی است که در کنار توجه به آخرت، به دنیا نیز توجه هدفمند دارد و به بهره‌گیری درست از آن توصیه می‌کند. قرآن مالی را که وسیله معاش افراد و عامل رشد بالندگی و شکرگزاری آنان باشد، ارزشمند می‌داند^۱ و به داشتن و بهره‌وری درست از آن اهتمام دارد.^۲ اصل مال را خیر و نیکی دانسته^۳ و دستیابی خردمندانه و بدون افراط و تفریط به آن را توصیه کرده است و هدف مالداري را ساماندهی امور زندگی، مانند رفاه، نیاز و آبروداری، پرداخت بدهی، صلح رحم، سودرسانی و کمک به دیگران دانسته است؛ چنان‌که امام صادق علیه السلام درباره کسی که دوست نداشته باشد برای امور یادش سال حلالی جمع کند، فرمود: «در او خیری نیست». ^۴ آگاهی بیشتر درباره این موضوع، نیازمند واکاوی آموزه‌های دینی، به‌ویژه سیره معصومان علیهم السلام در عرصه مسائل اقتصادی است که این نوشتار در پی بررسی سیره معیشتی مالی آنان برآمده است.

۱. اعراف: ۱۰ (وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ).

۲. قصص: ۷۷ (وَلَا تَتَّبِعْ نَفْسِكَ مِنَ الدُّنْيَا وَ أَحْسِنُ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ).

۳. بقره: ۱۸۰ (إِنْ تَرَكْ خَيْرًا لِّوَالِدَيْنِ وَ الْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ).

۴. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۵، ص ۷۲، ح ۵ (الْخَيْرُ فِي مَنْ لَا يُحِبُّ جَمْعَ الْمَالِ مِنْ حِلَالٍ يَكْفُ بِهِ وَجْهَهُ وَ يَقْضِي بِهِ دَيْنَهُ وَ يَصِلُ بِهِ رَحْمَهُ).

سیره معیشتی مالی معصومان علیهم السلام یکی از ابعاد زندگی آنان است که در نقل‌های حدیثی و تاریخی، مطالبی درباره آن مشاهده می‌شود و مقصود از این سیره، ویژگی رفتاری آنان در امور اقتصادی مالی از قبیل انواع درآمد، اهداف درآمد، منابع درآمد، عملکردها در مصرف، اهداف و موارد مصرف است که می‌توانند در عرصه معیشت اقتصادی افراد، به عنوان رفتاری الگو و راهگشا شایسته به حساب آید. این ویژگی‌ها در سیره اقتصادی مالی آنان، تنها در عرصه معیشت فردی در این اثر با واگشایی منابع حدیثی و تاریخی تکاپو شده است. این، بدلیل جهت‌تست که سیره مالی آن گرامیان در بعد اجتماعی، به ویژه در بخش مدیریتی، گستره‌های فراخ دارد که بررسی آن، ظرفیتی جدا می‌طلبد؛ بدین سبب ناگزیر از محدود کردن موضوع به سیره اقتصادی مالی در معیشت فردی هستیم؛ هرچند پاره‌ای از آن ویژگی‌ها در بخش زندگی فردی و اجتماعی مشترک‌اند.

گفتنی است، منابع تاریخی و روایی، چگونگی درآمد آنان و منابع درآمد، همچنین نوع عملکرد آنان در هزینه‌ها و بخشش را به درستی و شفاف نشان نمی‌دهند که در این پژوهش تلاش شده است این ویژگی‌ها تا حدی شفاف شود.

اهمیت بررسی این مسئله و فواید و اهداف آن را می‌توان با نگاه به این نکته به دست آورد که نیاز انسان به مواهب طبیعی و ثروت در زندگی، امری اجتناب‌ناپذیر است و آحاد مردم در بهره‌گیری از این امکانات متفاوت‌اند. این تفاوت هم، از نوع رفتار آنان در این بهره‌جویی بر می‌خیزد که در غالب با خطا، بی‌عدالتی و تعدی به حقوق دیگران همراه بوده و نابسامانی‌ها و بحران‌های اقتصادی را در پی داشته و دارد. در این میان تنها رفتار هماهنگ با وحی به

جهت مصونیت از خطا از این پیامد به دور است؛ از این رو آدمی احساس می‌کند برای راهیابی به معیشت اقتصادی سالم، به راهبردها و راهکارهای معصومانه نیاز دارد که برنامه‌ها و رفتار معصومان علیهم‌السلام در معیشت اقتصادی، نماد راهبردها و راهکارهای معصومانه بوده و دستیابی به آنها برای همگان درس آموز است؛ افزون بر آنکه بررسی روش‌مندان سیره معیشتی مالی معصومان علیهم‌السلام در عرصه معیشت فردی، تحقیقی است که به نظر می‌رسد جای آن در آثار علم سیره‌ای معصومان علیهم‌السلام کم‌رنگ است. بر این پایه بازکاوی ویژگی‌های این موضوع اهمیت و ضرورت می‌یابد و می‌توان با دستیابی به راهبردها و راهکارهای مناسب در زمینه معیشت مالی اقتصادی و ارائه آن به همگان، هدف پژوهش را تأمین کرد و عرصه بهره‌گیری از آنها را در فرایند زندگی آماده ساخت و از این راه در آسیب‌زدایی اقتصادی گامی برداشت.

پیشینه

در خصوص پیشینه موضوع و بیان امتیاز این تحقیق نسبت به سیره مالی اقتصادی معصومان علیهم‌السلام در دو بخش زندگی فردی و اجتماعی مدیریتی آنان پژوهش‌های اندکی صورت گرفته است؛ ولی آنچه به انجام رسیده اولاً مربوط به برخی معصومان علیهم‌السلام است و این تحقیق درباره همه معصومان است؛ ثانیاً امتیاز این پژوهش را ندارند؛ چراکه این پژوهش تنها درباره سیره معیشت فردی چهارده معصوم با طرحی ویژه و تفکیک درآمد از مصرف است و در بخش مصرف نیز با تفکیک مخارج جاری از سرمایه‌ای، سامان یافته است که دیگر آثار چنین نیستند؛ برای نمونه به آثار زیر اشاره می‌شود:

الف) کتاب

۱. منابع مالی اهل بیت علیهم السلام اثر نورالله علیدوست خراسانی (دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۹) که قسمت منابع مالی خصوصی و پرداختن هدایا و کمک به دیگران از اموال خصوصی اهل بیت علیهم السلام در این کتاب، به پژوهش ما ارتباط با این کتاب درباره اموال خصوصی و عمومی همچنین هدایا و کمک‌های مالی اهل بیت علیهم السلام اطلاعات خوبی را جمع‌آوری کرده است و در میان نوشته‌های مربوط به سیره مالی معصومان علیهم السلام برجسته‌تر است و در چهار بخش مباحث مقدمه، هدایا، کمک‌های مالی اهل بیت علیهم السلام، اموال خصوصی و عمومی آنان به سامان شده است. با این همه، امتیاز این اثر نسبت به آن کتاب این است که اولاً این تحقیق پس از پرداختن به کلیات در فصل نخست، در فصل دوم آن، به مبانی نظری اقتصاد در آئینه‌های دینی اشاره کرده که کتاب یادشده چنین نیست، ثانیاً فصل سوم این نوشته، تنها به درآمدهای خصوصی و معیشتی پرداخته و از بررسی درآمدها و اموال عمومی آن گرامیان، چشم پوشیده است. ثالثاً در فصل چهارم این پژوهش، هزینه‌های اموال و درآمدهای خصوصی، انواع مصرف و موارد آن به صورت منطقی بررسی شده است که این ویژگی در کتاب یادشده مشاهده نمی‌شود.

۲. حیات اقتصادی امامان از صلح امام حسن علیه السلام تا غیبت صغری از سیده معصومه اخلاقی که منابع درآمدی و هزینه‌های امامان در دو بخش جایگاه امامتی، زندگی آن بزرگوران و تحولات ناظر بر این موضوعات مورد بررسی قرار گرفته است. قسمت بررسی سیره اقتصادی امامان با این پژوهش مرتبط است. اثر یادشده درآمدها و اموال عمومی آن گرامیان همچنین سیره

اقتصادی امامان از صلح امام حسن علیه السلام تا آغاز غیبت صغری را بررسی کرده و در میان نوشته‌های مربوط به سیره مالی معصومان علیهم السلام برجسته و اطلاعات خوبی در آن گرد آمده است. این اثر که در پنج فصل سامان یافته، کلیاتی درباره منابع دولت اسلامی و بررسی سیره اقتصادی امامان پس از صلح امام حسن تا امام عسکری: است. با این همه، امتیاز تحقیق حاضر بر این نگاشته از چند جهت است: ۱. به مبانی نظری اقتصاد در آموزه‌های دینی اشاره کرده که در اثر یادشده مشاهده نمی‌شود. ۲. نوشته حاضر تنها به درآمدهای خصوصی و معیشتی معصومان علیهم السلام پرداخته و از بررسی درآمدها و اموال عمومی آن گرامیان چشم پوشیده است. ۳. این پژوهش درباره سیره معیشتی ممة معصومان علیهم السلام است؛ ولی نگاشته یادشده تنها درباره سیره اقتصادی امامان از صلح امام حسن علیه السلام تا آغاز غیبت صغری است. ۴. این تحقیق، موضوع محور است؛ اما در یادشده چنین نیست. آن اثر که با راهنمایی آقای دکتر نعمت‌الله صفری روشانی به نگارش در آمده، به همت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و بنیاد پژوهش‌های آستان قدس به چاپ آمده است.

۳. سیاست‌های مالی امام علی علیه السلام نوشته محمدحسین علی‌نبری (قم): پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، (۱۳۹۰). در این اثر سیاست‌های مالی و اقتصادی امیرمؤمنان علیه السلام در دوران خلافت بررسی شده است؛ از قبیل منابع درآمد دولت اسلامی (خمس، زکات، فیه، جزیه و خراج)، منبع جدید، مقایسه نظر امام با نظر رسول خدا و خلفا درباره بیت‌المال، چگونگی مصرف و موارد آن، چگونگی مواجهه با کسری بودجه و بحران‌های مالی، پیشگیری از اسراف کارگزاران مالی و تنبیه و تشویق آنان، تساوی در تقسیم، راه‌های افزایش

درآمد رعایا و کاهش و افزایش مالیات‌ها. در این تحقیق روش امیرمؤمنان علیه السلام در موارد یادشده به صورت مستند شناسایی شده است. با این همه درباره سیره آن حضرت در معیشت مالی و اقتصادی فردی، تلاشی صورت پذیرفته است.

۴. سیمای کارگزاران اثر علی اکبر ذاکری (قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶، جلد سوم). مؤلف در بخش ششم این اثر - که درباره کارگزاران بیت‌المال است - وضع مالی امیرمؤمنان علیه السلام در دوران زندگی را در ۵۱ صفحه بررسی و آن را به چهار دوره تقسیم‌بندی کرده است: ۱. دوره نیاز که به آغاز هجرت مربوط می‌شود. ۲. دوره بی‌نیازی که به فرضت پس از گسترش و فتوح اسلام مربوط می‌شود. ۳. دوره خلفا که به دوران برکناری آن حضرت از سیاست و پرداختن به مسائل اقتصادی مربوط می‌شود. ۴. دوره تلاش‌های اقتصادی و تحکیم زیرساخت‌های اقتصادی ایشان نیز در این دوره است. ۵. دوره سلافت که عمل‌گرایی زاهدانه آن حضرت در دوره حکومت را بررسی کرده است. با این حال این اثر علاوه بر آنکه تنها درباره یک معصوم است، مرزبندی‌های این پژوهش را ندارد.

۵. زندگانی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله اثر باقر شریف قرشی، ترجمه هاشمی تبار و صابری (مشهد، آستان قدس، ۱۳۸۷). این کتاب به برنامه مدیریت پیامبر صلی الله علیه و آله برای اقتصاد اسلامی در پنج صفحه، به صورت اشاره‌ای پرداخته است. جهت سیره‌ای ندارد.

۶. سیره نبوی اثر مصطفی دلشاد تهرانی (انتشارات دریا، چهار جلدی، سال ۱۳۸۳) که در چهار بخش سیره فردی، اجتماعی، مدیریتی و خانوادگی پیامبر صلی الله علیه و آله - نه دیگر معصومان - سامان یافته است و تنها بخش دوم آن، یعنی سیره فردی پیامبر صلی الله علیه و آله به این پژوهش ارتباط دارد که به اصولی از سیره فردی مانند اصل عزت، تفکر و تدبیر، حفظ حدود الله، حریت، استقلال،

زهد و ساده‌زیستی پیامبر ﷺ در گستره زندگی پرداخته و به نمونه‌هایی از مصرف مالی ایشان بسنده کرده و به دیگر بخش‌های مالی نپرداخته است.

۷. فروغ ولایت نوشته آیت‌الله سبحانی (قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۴،

صل ۱۲). در این کتاب به برخی کارهای اقتصادی امیر مؤمنان علیه السلام مانند کشاورزی و... اشاره شده است.

۸. معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی اثر محمد حکیمی (مشهد: آستان

قدس، ۱۳۸۰). این کتاب وجهه سیره‌ای ندارد.

ب) مقاله

۱. «سیره اقتصادی و معیشتی پیامبر اعظم ﷺ» اثر محمدرضا جباری (فصلنامه تاریخ‌پژوهان، ش ۱۸، ۱۳۶۸). در این مقاله تنها به برخی اصول اخلاق اقتصادی پرداخته شده است.

۲. «سیره اقتصادی امام علی علیه السلام» نوشته سیدرضا حسینی؛ دانشنامه امام علی علیه السلام (جلد هفتم، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۰). این مقاله هرچند به لحاظ ساختار شباهت زیادی با موضوع تحقیق ما دارد، با صرف نظر از تفاوت‌های دیگر، تنها درباره امیر مؤمنان علیه السلام و نه سیره اقتصادی دیگر معصومان علیه السلام نظری ندارد.

۳. «سیره اقتصادی امام باقر علیه السلام» نوشته محمدابراهیم احمدی. این مقاله هرچند درباره سیره اقتصادی (منابع درآمد و مصرف) امام باقر علیه السلام تدوین شده است و با موضوع پژوهش ما همسوست، با صرف نظر از تفاوت‌های دیگر، تنها درباره سیره اقتصادی امام پنجم نگاشته شده است و فراگیر دیگر معصومان علیه السلام نیست.

البته هر پژوهشی با پاسخ به پرسشی سامان می‌پذیرد و این تحقیق از این مقوله جدا نیست. پرسش اساسی که در محور معیشت اقتصادی معصومان وجود دارد و این نوشتار در پی پاسخ به آن است، چنین است:

سیره معیشتی فردی معصومان علیهم السلام چگونه بود؟

در پاسخ به این پرسش، دسته‌ای از پرسش‌های فرعی نیز پاسخ می‌یابند؛ پرسش‌هایی که نظر به سؤال اصلی است مانند:

۱. درآمد و مصرف در سیره معصومان علیهم السلام بر پایه چه مبانی و اصولی بود و چه اهدافی را پی می‌گرفت؟

۲. درآمد معیشتی معصومان علیهم السلام از چه منابعی تأمین می‌شد و با چه ویژگی‌هایی همراه بود؟

۳. سیره آنان در مصرف را چه ویژگی‌هایی داشت و چگونه طبقه‌بندی می‌شد؟

گفتنی است سامان یافتن این تحقیق در پاسخ به این پرسش‌ها مبتنی بر فرضیه‌های زیر است که نشان‌دهنده جهت‌گیری کلی آنان در سیره معیشتی فردی در دو محور درآمد و مصرف است:

الف) عناوینی مانند خودکفایی و استقلال اقتصادی، حلال‌بسی، مایریت معاش، عدالت‌محوری، عدم ضرر و زیان، تلاش حداکثری ضابطه‌مند معیشتی، اعتدال در طلب -^۱ اندازه در مصرف (قناعت) و پرهیز از مصرف بی‌اندازه، از مبانی نظری اقتصاد آنان شمرده می‌شود و این، بدان جهت است که معصومان علیهم السلام با نگاه توحیدی به جهان آفرینش و انسان، درآمد و مصرف مالی را در مسیر

۱. توضیح این جمله در عنوان «اعتدال در طلب» در قسمت بررسی مبانی خواهد آمد.

تأمین هدف توحیدی و یکتاپرستی و حفظ کرامت انسانی می‌دانستند.

ب) درآمد معصومان علیهم‌السلام به تناسب وضع زمانی از طریق عملکردهایی به دست می‌آمد که می‌توان از آنها چنین نام برد: ۱. عملکردهای زراعی و دامداری که مزرعه‌داری نمونه‌شاخص آن بود. ۲. عملکردهای تجاری که خرید و فروش‌ها و صادرات را نتیجه می‌داد. ۳. برخی راه‌های مشروع دیگر مانند هدایا، وصایا و وجوهات را نیز می‌توان در این ردیف نام برد.

ج) سیره معصومان علیهم‌السلام در مصرف نیز با اندازه‌گیری هزینه‌ها به تناسب وضع زمانی و مکانی انجام می‌گرفت که اعتدال در مصرف و پرهیز از زیاده و کم آن، در مخارج جاری و سرمایه‌ای و همچنین تأمین هزینه‌ها در وضع فراوانی، به صورت سالانه و در حالت کمبود، به صورت روزانه از ویژگی‌های آن شمرده می‌شد. این نکات در سیره معیشتی ایشان در دو بخش هزینه‌های شخصی و غیرشخصی نمود داشت به مواردی از آنها در گستره این بررسی نشان داده می‌شود.

بررسی و معرفی منابع

در هر پژوهشی لازم است مستندات و منابع آن شناسایی شود. این پژوهش نیز از این قانون جدا نیست؛ لیکن در اینجا به مهم‌ترین مستندات و منابعی که در این پژوهش مورد استنادند، نگاهی گذرا و کلی می‌شود. گفتنی است، بسیاری از مآخذ و منابع دست‌یافتنی تاریخ اسلام به سبب عوامل گوناگون، دستخوش تأثیر و تأثرهای متفاوت سیاسی و... گردیده است؛^۱ از این رو لازم است به وزن

۱. ر.ک: محمدتقی شوشتری؛ الاخبار الدخیلة؛ ج ۱، ص ۲۱ و ...

ارزیابی دقیقی که در علم فقه، دربارهٔ متن و سند احادیث و منابع با استفاده از علم رجال انجام می‌گیرد، در تاریخ و سیره نیز، به‌ویژه دربارهٔ معصومان علیهم السلام انجام گیرد و گزارش‌های سره از ناسره جدا شود تا بسیاری از نقطه‌های کور سیره معصومان گشوده شود.

به دیگر سخن لازم است محقق در این گستره، با تکیه بر مؤلفه‌های اعتباری مربوط به مؤلف، بررسی بپردازد و به این نکته توجه کند که دلایل ضعف و اعتبار منابع مربوط چیست و راه‌های دستیابی به آن چگونه است؟ در مراتب اعتبار هم، هر قلمی هر چه شمار بیشتری از مؤلفه‌های اعتبار را داشته باشد، درجه اعتبارش بیشتر بالا است که برخی مؤلفه‌های اعتبار در منابع تاریخی و سیره‌ای چنین است:

۱. روش‌مندی نوشته؛ یعنی تسلط بر ادب و اصول و معیارهای رشتهٔ مورد نظر در آن رعایت شده باشد.

۲. تخصص نویسنده در موضوع تألیف یعنی عقل، شرع، عرف و شیوهٔ خردمندان انسان را و می‌دارند در کارهایی که به مهارت و تخصص نیاز دارند، به افراد کاردان، ماهر و متخصص مراجعه کند و اگر به غیر متخصص و کارنا بلند مراجعه کرد و کار آسیب دید یا درست انجام نشد، عقل و شرع و عرف او را سرزنش و توبیخ می‌کنند؛ مانند مراجعه به مهندس، معمار، خیاط، آهنگ‌پزشک و ...

۳. همدردی اثر تألیف‌شده با حوزه تخصصی مؤلف؛ بنابراین اگر متخصصی در رشته یا عرصه‌ای تألیف کند که در حوزه تخصصی او نباشد، نوشته‌اش فاقد شرط نخست است و معتبر نیست.

۴. استناد نویسنده به منابع معتبر و دیدگاه صاحب‌نظران و متخصصان رشته

که این اقدام یکی از قواعد علمی همه رشته‌هاست. استناد به منابع ضعیف، اعتبار نوشته را کم می‌کند. رعایت این نکته مرهون شناخت منابع معتبر از ضعیف است. نقل آرا و اقوال افراد غیرمتخصص نشان از نامتخصص بودن نویسنده دارد.

۵. بهادادن متخصصان بعدی به آن نوشته و نقل کردن آرا و نظریه‌های آن؛ هرچه مراجعه آنان بیشتر و نقل از آن نوشته بیشتر باشد، درجه اعتبار منبع بیشتر و باارزش‌تر خواهد بود.

۶. کم‌رنگ بودن تأثیر تعصبات چندگانه: قومی - نژادی و خاندانی - جنسیتی، حزبی، منطقه‌ای، مذهبی، دینی و... بر نگارنده اثر؛ به دیگرسخن نگارنده با حفظ مبانی علمی، در نوشته خود انصاف را رعایت کرده و برابر قواعد علمی رشته - نه تحت تأثیر تعصبات - به نگارش اثر پرداخته باشد.

۷. مستند و مستدل بودن نوشته: به عنوان یکی از ضوابط همه رشته‌ها؛ یعنی نگارنده برای نقل‌های خود سند و برای ادعاهای خود دلیل آورده باشد. هرچه نقل‌های بی‌سند و ادعاهای بدون دلیل بیشتر باشد، اعتبار نوشته کمتر است.

۸. استناد نوشته به منابع دست نخست؛ پس با امکان دستیابی به منابع متقدم، نوبت به منابع متأخر نمی‌رسد. بلی اگر منابع متقدم مفقود یا غیرقابل دسترس باشد یا منابع متأخر تحقیقی باشد، به ترتیب تاریخ و رتبه اعتبار، به آنها استناد می‌شود.

۹. صداقت و امانتداری ناقلان مطالب در نقل؛ هرچه سلسلهٔ راویان مطلب در نوشته‌ای، راستگو و امین باشند، اعتبار آن منبع بیشتر است.

با این رویکرد برای دستیابی درست به سیره معصومان باید از همهٔ منابع و علوم مرتبط که در ردیف ابزار سیره و تاریخ جای می‌گیرند، کمک گرفت و

پس از ارزیابی، از آنها بهره جست که در موارد لازم این تحقیق چنین شده است. اکنون به معرفی و ارزیابی بخشی از منابعی که برای شکل‌گیری این نوشتار از آنها استفاده شده است، پرداخته می‌شود. این منابع را می‌توان در چند دسته جای داد:

یک: کتاب‌های حدیثی

یادآور می‌شود در پژوهش درباره معصومان مستنداتاتی که نقش کلیدی دارند، احادیث هستند که با وی و مخاطب آن، به اصول اعتقادی پایبندتر و دارای ایمان، تقوا و ظرافت بیشتر باشد^۱ و سلسله سند هم بی‌پیرایه‌تر و از اعتبار بیشتری برخوردار باشد در این پژوهش نیز به همین دلیل، به منابع حدیثی و در میان آنها به این دست منابع بسشت ته به شهره در غالب موارد به مراتب اعتبار احادیث آنها در پاورقی مربوط اشاره شده است؛ اما معتبرترین و پرمراجعه‌ترین کتاب‌های حدیثی در این تحقیق چنین‌اند:

۱. قرب الإسناد اثر عبدالله بن جعفر حمیری رحمته الله مکتوبه ابوالعباس (زنده در ۲۹۷ق). او از اصحاب مورد اعتماد امام عسکری علیه السلام بود که شیخ القمیین نام داشت و قرب الإسناد از آثار برجای مانده از اوست^۲ که روایاتی درباره

۱. زیرا اولین و مهم‌ترین ویژگی راوی که در نوع خطاب معصوم اثرگذار است، اصول پذیرفته شده نزد مخاطب، یعنی خصوصیات اعتقادی و باورهای دینی و مذهبی او و پس از آن، ظرفیت و آمادگی مخاطب است. امامان معصوم با توجه به دین مخاطب، گرایش‌های مذهبی، میزان پایبندی او به اصول اعتقادی و درجه ایمان و تقوای مخاطب با او سخن می‌گفتند؛ به گونه‌ای که خطاب معصوم به‌ویژه در احتجاجات و استدلال‌ها، به مسلمان و غیرمسلمان، شیعه و غیرشیعه، امامی و غیرامامی، غالی و قاصر، حتی مؤمن و غیرمؤمن با یکدیگر متفاوت و هر یک متناسب با شرایط خود است.

۲. احمد بن علی نجاشی؛ رجال؛ ش ۵۷۳.

موضوع‌های مختلف، از جمله معیشت معصومان علیهم‌السلام را در آن جای داده است. حمیری چون معاصر روایان نخست از امامان متأخر بوده و به برخی از آنان نیز دسترسی داشت، راهی برای اعتبار روایات کتابش، در اختیار داشت و به اعتبار سند آنها نیز ملتزم بود و چون شمار روایان نقل او از امامان معصوم علیهم‌السلام کم است، نام این کتاب را قرب الإسناد نهاده است.^۱

این کتاب در ردیف مآخذ اصلی شیعه که «الأصول»^۲ نام دارند، جای دارد.^۳ اعتبار این اثر در آن دوره، همانند اعتبار توضیح المسائل در این دوره بوده است؛ زیرا ملاک عمل شیعه در آن دوره‌ها، متون کتاب‌ها و اصول تدوین‌یافته آن دوره، از جمله قرب الإسناد بوده است؛ هرچند در ردیف روایان این اثر افرادی چون عبدالله بن حسن رضی الله عنه در جای دارد که از نیای خود علی بن جعفر از امام کاظم علیه‌السلام روایت نقل کرده و رجالیان نیز درباره او سخنی نگفته‌اند، از این رو اعتبار او شناخته نیست؛ ولی شیخ خلیفه معتبری مانند عبدالله بن جعفر حمیری از او گزارش کرده و مفاد روایات او نیز عالی‌رتبه است، این قراین می‌تواند نشانه اعتبار او باشد.^۴ این اثر به تحقیق مؤسسه آل‌البیت در قم، در یک جلد چاپ شده و از مستندات پر استفاده این پژوهش است.

۲. الکافی اثر شیخ کلینی (۳۲۹ق). او با مهارتی که در شناخت حدیث

داشته، روایت‌هایی را در این اثر گرد آورده که به باور عالمان شیعه معتبرترین

۱. عبدالله بن جعفر حمیری؛ قرب الإسناد؛ مقدمه، ص ۱۱.

۲. مآخذی که «الأصول» نامیده می‌شوند، متونی هستند که راوی، آن را - بی‌واسطه یا با واسطه - از معصوم شنیده و بدون کم و کاست ثبت کرده و این متن، نخستین منبع آن روایت است (آقابزرگ تهرانی؛ الذریعة الی تصانیف الشیعه؛ ج ۲، ص ۱۲۵-۱۲۶).

۳. عبدالله بن جعفر حمیری؛ قرب الإسناد؛ مقدمه، ص ۱۹.

۴. همان، ۲۰ - ۲۳، مقدمه محقق.

اثر است^۱ و می‌توان گفت در لایه‌های این کتاب گزارش‌های معیشت اقتصادی چهارده معصوم، بیش از دیگر منابع جای گرفته است. کلینی بدان جهت که نزدیک به دوران نگارندگان «اصول أربعمائة» می‌زیست و به وکیلان ویژه امام عصر علیه السلام دسترسی داشت، راهی برای تحقیق مستندات مطالب کتابش در اختیار داشت و به نقل و اعتبار سند روایت‌ها نیز التزام داشت، عمده روایات آن معتبر است. این، بدان معنا نیست که هیچ روایتی با سند ضعیف - به معیار رجالان - در این کتاب نیست.^۲ با این حال ایشان روایت‌های الکافی را به ترتیب صحیح و روش بودن یا ابهام داشتن ردیف کرده و در هر باب، نخست روایت‌هایی را با صحیح و روشن می‌دانسته، ثبت کرده، سپس به نقل روایت‌های مبهم پرداخته است^۳ و برای رفع ابهام و جبران ضعف سند آنها تدبیر کرده و فرموده است این‌گونه روایات را با عرضه بر آن و روایات مشهور می‌توان از ابهام و ضعف درآورد.^۴ گفتنی است در راجعه‌ترین منبع حدیثی که این تحقیق از آن سود برده، کتاب الکافی بوده است.

۳. کتاب من لایحضره الفقیه اثر محمد بن عیسی بن حسن معروف به شیخ صدوق (۳۸۱ق). این اثر که ساختار فقهی دارد و مجموعه فتاوی شیخ صدوق در احکام شرعی است، به جهت ابتنا بر متن روایات و احادیث، مصنف آن علیه السلام از کتاب‌های حدیثی شمرده می‌شود. صدوق در آغاز این کتاب با حاجت، شرعی دانستن روایات آن، به مستندات و مآخذ خود که حدود ۲۴۵ اصل و

۱. زین‌العابدین قربانی؛ علم حدیث؛ ص ۲۹۶.

۲. سیدابوالقاسم خویی؛ معجم رجال الحدیث؛ ج ۱، ص ۲۵ - ۲۶.

۳. زک: محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۱، ص ۲۹-۲۶، مقدمه علی‌اکبر غفاری.

۴. همان، مقدمه مؤلف.

کتاب است، اشاره کرده، از برخی چون کتاب حریز بن عبدالله (شهید عصر امام صادق علیه السلام)، کتاب علی بن مهزیار و کتاب حسین بن سعید اهوازی نام می برد.^۱ به گفته فقیه رجال شناس آیت الله سید موسی شبیری زنجانی، صدوق، ربالی و محدث اهل فن است و أصالة العدالة ای هم نیست. او اگر با استناد به روایتی را دهد، معلوم می شود سند روایت مورد اعتماد اوست و این برای اعتبار آن روایت کافی است؛ هر چند از راوی روایت در کتاب های رجالی نام برده نشود.^۲

با این همه وی در آخر کتاب در قسمت مشیخه از برخی راویان نام برده است که نزد رجالیان شیعی تأسس دارند که می توان از عمرو بن خالد عامی و بتری مذهب^۳ - که رجالیان شیعه او را تفرقه دانسته اند - همچنین منصور بن یونس بزرگ که واقفی مذهب است و وثاقتش نزد رجال شناسان شیعه ثابت نشده،^۴ نام برد. استناد به روایات این دسته راویان دقت بیشتری می طلبد. این اثر که به تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری و با همت مؤسسه النشر الإسلامی در چهار جلد به چاپ رسیده است، یکی از چهار منبع مهم و معتبر حدیثی شیعه است که در این تحقیق در ردیف بیشترین منبع حدیثی جای دارد و از آن سود برده شد.

۱. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۱، ص ۴ - ۲، مقدمه مؤلف.

۲. شبیری زنجانی؛ درس های کتاب نکاح؛ درس شماره ۹۸۴، ص ۱۱۰۳، تاریخ ۱۳۸۶/۱/۲۶.

۳. بتری گروهی از زیدیه هستند که در میان خلفا، خلافت ابوبکر و عمر را پذیرفتند و می گویند: هر چند مردم در پذیرش آن دو، خطاکار بوده اند، این خطا موجب فسق آنان نیست و در میان اهل بیت علیهم السلام هم امامت امیر مؤمنان، امام مجتبی و امام حسین علیهم السلام را قبول دارند و بر این عقیده اند که پس از آنان هر کسی از اهل بیت علیهم السلام که قیام به سیف داشته باشد، امام است (محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۴، ص ۵۴۴).

۴. همان، ص ۴۸۵.

۴. تهذیب الأحکام اثر شیخ طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ق) از عالمان بنام و بزرگ شیعه است. او با مهارت همه‌جانبه‌ای که در رشته‌های مختلف علوم اسلامی به‌ویژه در فقه داشته، این اثر را به عنوان شرح روایی کتاب المقنعه شیخ مفید نگاشته است. ایشان با گردآوری احادیث فقهی معصومان علیهم السلام موارد تعارض آنها را مشخص کرده و به حل تعارض آنها پرداخته است و در پایان کتاب، روشی را ذکر کرده که این روایات را از طریق آنان از مآخذ و اصول پیشین نقل کرده و از این رو این اثر یکی از چهار کتاب معتبر شیعه شمرده می‌شود؛ با این حال از روش‌های مرسل نیز خالی نیست؛ لیکن با دسته‌بندی و مشخص کردن روایات مستند و مرسل و تأکید بر عمل به روایات مستند و انطباق مرسلات بر مستندات اعتبار کتاب خود را حفظ کرده است.

این کتاب که به کوشش و تصحیح استاد سی‌اکبر غفاری در ده جلد به چاپ رسیده است، بخش‌های متفاوت آن، به معیشت مالی معصومان علیهم السلام مربوط می‌شود. یادآوری می‌شود که در فن کتاب‌شناسی، این کتاب به لحاظ فقهی بودن احادیث آن، در ردیف کتاب‌های فقهی ثبت می‌گردد؛ ولی در این تحقیق با توجه به اصل احادیث، در ردیف منابع حدیثی و از پر مراجعه‌ترین آن‌ها گرفته است.

۵. وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة اثر محمد بن حسن خُر عیاضی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ق) که محدث و فقیه بنام شیعه در قرن یازدهم هجری بوده است. وی در این اثر حدود ۳۶ هزار روایت اهل بیت عصمت: در موضوع فقه را بر مبنای ترتیب کتاب شرایع الإسلام محقق حلّی به گونه‌ای گرد آورده است که به آسانی

۱. محمد بن حسن طوسی؛ تهذیب الأحکام؛ ج ۱۰، ص ۳۸۲. سیدابوالقاسم خوبی؛ معجم رجال

می‌توان به مطالب آن دست یافت و بخشی از این روایات به معیشت اقتصادی معصومان مربوط می‌شود. این اثر افزون بر کتب اربعه^۱ به بیش از ۱۸۰ کتاب روایی معتبر شیعه استناد دارد^۲ و مؤلف برای نگارش آن به مدت بیست سال وقت گذاشته که با تجدید نظر نیز همراه بوده است. این نکته نشان‌دهنده اهتمام وی به صحت و اعتبار این اثر است که در مقدمه کتاب به آن تصریح دارد.^۳

مؤلف تمام روایات مربوط به یک مسئله را از منابع متنوع گرد هم آورده و در جایی که متن روایت در منابع، متفاوت بوده، کامل‌ترین آنها را آورده و در صورت تعارض میان آنها آن را با معیارهای اصولی و فقهی از نگاه خود حل کرده و با این شیوه، عمده روایات ابواب فقه را در این اثر جمع کرده است. این ویژگی‌ها سبب می‌شود تا به اسانیت به از روایات مربوط به یک مسئله را از منظر سند، متن، دلالت و مفهوم بررسی سرد و کاستی‌ها را در یافت. مؤلف در این کتاب با ذکر سند روایات، در حد زیادی این اسناد را مختصر کرده است بی‌آنکه در معنای آن خللی پیش آید؛ برای مثال به جای الفاظ اداء و تحمل از واژه «عن» استفاده کرده است؛ همچنین لقب‌ها، کنیه‌ها و نسب‌های را با حذف و به نام یا لقب معروف آنان بسنده نموده است، مانند به‌کارگیری کلمه «حمیری» به جای عبدالله بن جعفر حمیری؛ چنان‌که روایتی که از منابع گوناگون و با اسناد متعددی نقل شده باشد، میان سند‌های آن جمع کرده که تورق متن کتاب شاهد مدعاست. این کتاب از جوامع روایی معتبر شیعه است که روایات مربوط به سیره و اخلاق اقتصادی معصومان علیهم‌السلام را نیز در خود جای داده است و می‌توان گفت امتیاز و

۱. الکافی، کتاب من لایحضره الفقیه، تهذیب الأحکام و الإستبصار.

۲. برای نمونه رک: محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۱، مقدمه مؤلف.

۳. همان.

اعتبار این کتاب نسبت به مجموعه‌های روایی متأخر شیعه، مانند اعتبار الکافی در میان کتب اربعه است.

با این همه از برخی کاستی‌ها دور نیست؛ مانند قطعه‌قطعه شدن روایات و انتقال هر قطعه‌ای به موضوع مرتبط که این کار برای درک صحیح معنای روایات خلل آفرین است؛ همچنین به‌کاربردن واژگانی مانند «رواه... مثله» و «رواه... نیز» که معنای نقل روایت از شخص دیگر است و اگر متن روایت نقل می‌شود، مقصود روایت بهتر قابل دستیابی بود. با این حال با تخصصی که در شناخت حدیث داشتیم، چینش احادیث را به گونه‌ای برگزیده که این نکته‌ها در استناد به آن احادیث تأثیر منفی ندارد.

این کتاب دو بار تحقیق و چاپ شده که نخست به تحقیق عبدالرحیم ربانی شیرازی در بیست جلد و بار دوم با غنای بیشتری از مؤسسه آل‌البیت مستقر در قم در مجموعه‌ای سی جلدی در قم و بیروت چاپ شده است. این اثر در این تحقیق در ردیف بیشترین منبع حدیثی مورد استفاده جای دارد.

۶. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل اثر شیخ راحسین نوری (۱۲۵۴-۱۳۲۰ق) که از محدثان بنام و رجالیان بزرگ شیعه به‌شمار می‌آید. این اثر که بر مبنای تکمیل کتاب وسایل الشیعه شیخ حر عاملی بنا شده، در یافته روایات ابواب مختلف فقه را به همان ترتیب وسایل الشیعه گرد آورده و آن دست از روایاتی که به آن ابواب مربوط بوده، ولی از قلم شیخ حر عاملی افتاده یا او به منبع آنها دست نیافته یا وی آن منابع یا مؤلف آن را نشناخته و یا به سبب غفلت یا بی‌خبری از این منابع^۱ از آنها صرف نظر کرده، به سامان آورده

۱. شاید صرف نظر شیخ حر عاملی از گروه اخیر به این سبب بوده که آن روایت یا آن کتاب نزد شیخ حر معتبر نبوده است.

است^۱ که بخشی از این روایات به معیشت اقتصادی معصومان علیهم السلام ارتباط دارد. ایشان این کار را به این هدف انجام داده که در بسیاری از روایاتی که در سایر مجموعه‌های روایی، از جمله وسایل الشیعة گردآمده‌اند، بخشی از آن احادیث ثبت شده است نه تمام آن و این گروه احادیث به لحاظ سند، ضعف یا مرسل و یا موقوف شمرده می‌شوند و یا به لحاظ دلالت مبهم‌اند؛ درحالی‌که اگر تمامی یک حدیث ثبت شود، این امکان وجود دارد که از راه مجموع متن، صریح بودن آن را اثبات کرد یا با نقل کامل متن هر حدیث از این منابع، آنها را ارسال در آورده و یا با کشف مستند این احادیث، آنها را از موقوف بودن بیرون آورد؛ همچنین از این طریق ابهام دلالت آنها را بر طرف کرد. او علاوه بر تکمیل کتاب رسالی الشیعة این انگیزه‌ها را در سر داشت.^۲

مؤلف در این اثر علاوه بر سب اربعه به کتاب‌های روایی فراوانی که بسیاری از آنها از کتب معتبر شیعه شمرده می‌شوند، استناد دارد؛ کتاب‌هایی از قبیل مسائل علی بن جعفر، الدلائل حمیری و قرب الإسناد برقی؛ هرچند ایشان از منابع دغدغه‌دار نیز روایت آورده و از این جهت کتاب مستدرک الوسائل او از کاستی‌ها به دور نیست؛ ولی با جستجو در دوره آنها می‌توان این دغدغه را بر طرف کرد؛ از جمله کتاب القرائات احمد بن محمد بن سید بسیار است که او از آن روایت آورده و بر آن اعتماد کرده است.^۳ کتاب القرائات و مؤلف آن، هرچند مورد نقد رجالیان‌اند، محدث نوری به جهت نقل بزرگان علیهم السلام در توجهی چون حمیری، صفار و... از این کتاب و اعتماد کلینی بر آن، روایات و

۱. حسین بن محمد تقی نوری؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ ج ۱، مقدمه مؤلف.

۲. همان.

۳. همان، ج ۱۳، ص ۱۸۸، ح ۱۵۰۵۸ - ۱.

کتاب او را خالی از اشکال دانسته است.^۱ به گفته شوشتری، احمد بن محمد بن سیار کسی است که از یک سو گروهی از بزرگان علم رجال درباره او و آثارش نظر مثبت ندارند و از دیگر سو در کتاب او روایات خوبی هم وجود دارد که بزرگان یادشده، با بهره‌گیری از تخصص خود در شناخت و درایت حدیث، روایات سالم کتاب او را از ناسالم جدا و آن را اخذ کرده‌اند؛^۲ بنابراین می‌توان گفت کتاب احمد بن محمد بن سیار، فی الجمله - نه بالجمله - مورد اعتماد است و نقل محدث نوری از کتاب او مایه ضعف کتاب نوری نیست. این اثر با تحقیق بنسبت آل البیت در قم در هیجده جلد منتشر شده و مورد استفاده این پژوهش است.

گفتنی است در این پژوهش از منابع حدیثی دیگری نیز بهره برده شده که هر یک بر پایه مستندات خود نقایح، خوبی‌ها و درباره معصومان علیهم السلام ثبت کرده‌اند و این نقل‌ها در روشن شدن قسمتهایی از معیشت آنان نقش دارند؛ گرچه در مواردی گزارش‌های آنها نقدپذیرند. در این پژوهش هم گاهی نقد شده‌اند. اسامی برخی از این کتاب‌ها چنین است: کتاب‌های حدیثی شیعه مانند بصائر الدرجات اثر صفار قمی، عیون اخبار الرضا، الخصال، علل الشرایع و معانی الأخبار اثر شیخ صدوق، تحف العقول اثر ابن شهر آشوب، تنبیه الخواطر اثر ورام، کتاب الغیبه اثر شیخ طوسی، بحار الأنوار مجلسی و... و از کتاب‌های حدیثی اهل سنت مانند المسند و فضائل امیرالمؤمنین دو اثر ابن حنبل، الصحيح اثر مسلم، المستدرک علی الصحیحین اثر حاکم نیشابوری،

۱. آقابزرگ تهرانی؛ الذریعة الی تصانیف الشیعه؛ ج ۱۷، ص ۵۲، ش ۲۸۴. محمدتقی تستری؛ قاموس الرجال؛ ج ۱، ش ۵۴۹.

۲. رک: محمدتقی تستری؛ قاموس الرجال؛ ج ۱، ش ۵۴۹.

الجامع الصغير اثر سيوطي، كنز العمال اثر هندی و....

دوم: منابع تاريخی

درباره منابع تاريخی، یادآوری این حقیقت بایسته است که در دوره امویان با حکمیت تفکر ممنوعیت ثبت تاریخ و حدیث، بسیاری از حقایق تاریخ اهل بیت علیهم السلام از دست رفته است. در دوران عباسیان که همه منابع معروف و معتبر تاریخی در این دوره نوشته شده است، رنگ و لعاب عباسی دارد. این منابع که تا نیمه قرن سفتم نوشته شده است، مدارک و مآخذ بیشترین تحقیقات و گزارش‌های بعدی شما می‌آید. با این همه هرگز از یک مورخ دوران عباسی انتظار آن نیست که بتواند با خواهد اطلاعات درست و مرتبی از زندگی هر یک از ائمه شیعه به دست آورد و در کتاب خود ثبت کند. این است راز بسیاری از تحریف‌ها و ابهام‌ها در زندگی معصومان علیهم السلام از این رو بررسی هر چند کوتاه برخی از این منابع در اینجا که بیشترین نقش را در این تحقیق دارند، می‌تواند تا حدی دورنمای نقش این منابع را در ده سال گذشته در این فضا می‌توان نمودارهای مهم زندگی به‌ویژه معیشت ایشان را در لایه‌های این ابهام‌ها یافت و به کمک شناختی که درباره اصول کلی تفکر، اخلاق و سیره معصومان وجود دارد، محورهای اصلی معیشت آنان را ترسیم کرد:

۱. تاریخ الیعقوبی نگاشته احمد بن ابی یعقوب بن واضح (۲۹۲ق). این

کتاب قدیمی‌ترین تاریخ عمومی است که مطالب آن، از ابتدای آفرینش تا اسلام و در اسلام هم تاریخ پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و حوادث تاریخی عصر امامان تا

سال ۲۵۹ قمری، سال به سال و به اجمال به نگارش درآمده است. یعقوبی در این اثر درباره زندگی معصومان علیهم السلام از جمله در محور معیشت آنان، گزارش‌هایی را ثبت کرده است. روش یعقوبی در نقل حوادث روش تاریخی - ترکیبی است؛ یعنی با استفاده از مآخذ مختلف که نام بخشی از آنها را در مقدمه ذکر کرده است، گزارش‌های مربوط به یک موضوع را به دست آورده و با ترکیب آنها متن سودا برسان داده است.

یعقوبی در مذهب و گرایش شیعی دارد و این مطلب از نقل چگونگی حوادث سقیفه، آوردن امام امان علیه السلام و ثبت برخی از گفتار و رفتار آنان روشن می‌شود. به هر روی این کتاب به اینکه بی‌کاستی نیست و بررسی آن فرصتی دیگر می‌طلبد، از منابع مهم تاریخ اسلام به شمار می‌آید و در این تحقیق نیز مورد استفاده بوده است.

۲. تاریخ الرسل و الأمم و الملوک بر ابن جریر طبری (۲۲۴ - ۳۱۰ ق). اثری که به گفته ابن خلکان معتبرترین کتاب تاریخی سنی^۱ به شمار می‌آید. یکی از گزینه‌های اعتبار آن، ثبت مستندات نقل‌ها در موارد بسیاری است که در ارزیابی گزارش نقش اساسی دارد. مورد دیگر از اعتبار آن، ثبت گزارش از منابع و راویان معتبری چون ابومخنف، هشام بن محمد بن سائب کلبی و مانند آنان است؛ با این حال از گزارشگرانی مانند کعب الأحبار، سیف بن عدی و... روایت کرده که حتی رجالیان اهل سنت نیز آنها را بر نمی‌تابند. وی در این کتاب از سیف بن عمر تیمی ۷۰۱ گزارش ثبت کرده است؛^۲ در حالی که سیف

۱. ابن خلکان؛ وفیات الأعیان؛ ج ۴، ش ۵۷۰.

۲. عبدالحسین امینی؛ الغدير فی الكتاب و السنة؛ ج ۸، ص ۳۲۷.

بن عمر (متوفای عصر هارون) متهم به زندقه و هواداری از امویان^۱ است^۲ و به گفته ابن حبان (۳۵۴ق) و دیگر رجالیان، وی با نسبت دادن حدیث‌ها و مطالب ساختگی به افراد معتبر آنها را نقل می‌کرد؛ از این رو همین رجالیان به گزارش‌های او اعتنایی ندارند.^۳

درباره سقیفه و بیعت با ابوبکر، با اینکه امیر مؤمنان علیه السلام به آن اعتراض داشت و اعتراضش را به همگان اعلان کرد،^۴ سیف بن عمر می‌گوید: در موضوع سقیفه هیچ‌کس جز افرادی که مرتد شدند، اعتراض نکرد و تمامی مهاجران، حتی علی بن ابی طالب علیه السلام آن را پذیرفتند.^۵ این گزارش و نمونه‌هایی از این دست - که از اقامت زدایی حکایت دارد - در تاریخ طبری نقل شده، بی‌آنکه طبری درباره این خبرها یا راویان آنها سخنی بگوید. البته این اخبار پیش از طبری و شاید پیش از وقت سیف بن عمر نقل شده است که بوی تبری و تطهیر دستگاه خلافت و خلفاء امویان را هرگونه خطایی کاملاً از آن آشکار است.

علامه عسکری در این باره می‌گوید: سیف بن عمر در کتاب مربوط به اسلام دست برده و دروغ‌های اسلام‌برانداز را بر آن افزوده و این تصرف‌ها در

۱. قبیله بنو تمیم که سیف بن عمر از آنهاست، در عصر اموی عموماً طرفدار امویان و ضد علویان و شیعیان بوده و در عصر عباسی، هوادار بنی عباس و ضد شیعه بوده است (ابن حجر عسقلانی؛ تهذیب التهذیب؛ ج ۲، ص ۴۷۰. صادق آیینه‌وند؛ مکتب تاریخ‌نگاری طبری (یادنامه طبری)؛ ص ۳۴۳).

۲. سیدمرتضی عسکری؛ عبدالله بن سبا و اساطیر اخری؛ ج ۲، ص ۳۱۶. این کتاب نقد روایت‌های سیف بن عمر در کتاب تاریخ طبری به شمار می‌آید.

۳. ابن حجر عسقلانی؛ تهذیب التهذیب؛ ج ۲، ص ۴۷۰.

۴. نهج البلاغه؛ خطبه ۳ (شقشقیه).

۵. محمد بن جریر طبری؛ تاریخ الامم و الملوک (اعلمی)؛ ج ۲، ص ۴۴۷. حوادث سال یازدهم.

بخشی از منابع تاریخی مانند تاریخ‌های طبری، ابن اثیر، ابن کثیر و ابن خلدون و... ثبت شده است.^۱ این کژی‌ها سبب تردید در این منابع تاریخی گشته و تا گواه دیگری برای نقل‌های اینها درباره معصومان علیهم السلام به دست نیاید، اعتماد بر آنها جای تردید دارد. پس نقل‌های طبری درباره اهل بیت علیهم السلام در موارد فراوان مدپذیرند؛ با این حال در روشن شدن برخی ابهامات مربوط به زندگی آنان^۲ از جمله در زمینه معیشت مالی^۳ تأثیر دارند و از این جهت در این اثر از آن بهره گرفته شد.

۳. الارشاد فی معرفة حجاج الله علی العباد اثر محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (۳۱۶ - ۴۱۳ق). این اثر از کتاب‌های مهم تاریخی شیعی به شمار می‌آید که در خصوص زندگی دو بزرگوار امام نگاشته شده است. شیخ مفید با تبصری که در گستره کلام، فقه، رجال، تراجم و تاریخ داشت، به نگارش این کتاب پرداخت و پژوهش‌مندان به منابع و اسندهای گزارش‌ها توجه ویژه داشت و در جای‌جای کتاب، سند یا استناد نقل‌های خود را ثبت کرد. او در گزارش خبری و سیره‌ای مربوط به امیر مؤمنان علیه السلام به دو گروه از یاران و پیروان فریقین استناد کرده است و نام ابومخنف (۹۰ - ۱۵۷ق)، اسماعیل بن راشد، اوزاعی، ابوهشام رفاعی (۲۱۴ق)، ابو عمرو ثقفی، هشام بن محمد کلبی (۲۰۴ - ۲۰۷ق)، واقدی (۱۳۰ - ۲۰۷ق)، مدائنی (۱۳۵ - ۲۲۸ق)، ابن اسحاق (۸۱ - ۱۵۰ق).

۱. سید مرتضی عسکری؛ عبدالله بن سبا و أساطیر آخری؛ ج ۱، ص ۷۸ و ج ۲، ص ۱۰۰ - ۹۷.

۲. ابن ابی الحدید؛ شرح نهج البلاغه؛ ج ۲، ص ۱۴۸. محمد باقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۳۲، ص ۵۶ (... آن).

علیا علیها السلام کان فی ماله بخیر لما حصر عثمان فقدم المدینة والناس مجتمعون علی طلحة فی داره (...).

۳. محمد بن جریر طبری؛ تاریخ الأمم و الملوک (اعلمی)؛ ج ۴، ص ۳۷۲، حوادث سال ۶۳ (فخرج

بحرمة و حرم مروان حتی وضعهم بینبع).

ابوالفرج اصفهانی (۲۸۴ تا ۳۵۶ق) - که از نگارندگان دست نخست سیره و تاریخ اند - در مستنداتش به چشم می‌آید؛^۱ چنان‌که در مواردی نیز به صورت کلی و با تعبیر «اهل السیر»، یا «اهل الآثار» یا «عالمان اخبار و سیره» یا «ناقلان آراء خاصه و عامه» چنین گفتند یا چنین اجماع کردند.^۲ مطالب را گزارش کرده است؛^۳ دربارهٔ دیگر امامان شیعه رویکرد گزارشی وی با استناد به منابع دست نخست شیعی بوده که به آنها دسترسی داشت؛ مانند ابو خالد واسطی، سعید بن راشد، جعفر بن محمد، قولویه، به‌ویژه از ابومنذر هشام بن محمد بن سائب کلبی - تاریخ‌نگار بزرگ و مشهور شیعه -^۴ مطالب فراوانی گزارش کرده است؛^۵ گاهی نیز با تعبیر «روت الشیعه» (و قد بئاء الأثر بآنه)^۶ به ثبت مطلب پرداخته است.

اربعی رویکرد پژوهشی و روش‌منازانه مفید را می‌ستاید و دیدگاه‌های او را در خصوص تاریخ معصومان در مقایسه با دیگر مورخان ترجیح می‌دهد و می‌گوید: او همان کسی است که در این موضوع اعتماد می‌شود؛ چراکه وی برای دستیابی به اطلاعات این موضوع، بیش از همه توجهی عمیق، موشکافانه و واقع‌گرایانه دارد^۷ و در این تحقیق نیز در ردیف منابع برجسته تاریخی جای دارد که از آن سود برده شد.

۱. محمد بن محمد مفید؛ الارشاد؛ ج ۱، صص ۱۷، ۱۰۰، ۱۰۴، و ۱۰۷ و ج ۲، ص ۳۲.

۲. همان، صص ۶۱، ۱۲۸، ۲۱۰ و ۲۳۴.

۳. رک: رسول جعفریان؛ سیره رسول خدا؛ ج ۱، صص ۸۸-۹۱. یدالله مقدسی؛ بازپژوهی تاریخ ولایت و شهادت معصومان؛ ص ۶۳، پاورقی ۳.

۴. محمد بن محمد مفید؛ الارشاد؛ ج ۲، صص ۱۲۷، ۱۷۳، ۲۴۸ و ۳۵۵. برای آگاهی بیشتر رک:

رسول جعفریان؛ سیره رسول خدا؛ ج ۱، صص ۱۴۵-۱۴۶.

۵. محمد بن محمد مفید؛ الارشاد؛ ج ۲، صص ۱۵۹، ۳۶۸ و ۳۷۹.

۶. علی بن عیسی اربلی؛ کشف الغمّة؛ ج ۱، ص ۵۸۱.

۴. روضة الواعظین و بصیرة المتعلمین اثر محمد بن حمد بن علی فتال نیشابوری (۵۰۸ق). وی فقیه، مفسر و متکلمی بوده که جایگاه علمی و اجتماعی برجسته‌ای داشت.^۱ او در مجموع این کتاب را در ۹۶ مجلس به پایان برد. از مجالس هفتم تا سی و یکم درباره معصومان علیهم السلام جز پیامبر سخن گفته است. در مجالس مربوط به معصومان علیهم السلام به برخی گزارش‌های مربوط به معیشت آنان اشاره کرده است.^۲ ایشان در این اثر از احادیث نبوی و روایات امامان بهره بردند. روایات را به جهت شهرت متن آنها حذف کرده است. او در بهره‌گیری از احادیث و روایات شیوه عرضه حدیث بر قرآن سود برده و در هر قسمتی - به گفته خودش - ابتدا به آیه مرتبط، سپس به نقل احادیث پرداخته و در واقع با این کار به محتوای احادیث اعتبار بخشیده است؛ با این حال در برخی موارد از روایاتی بهره برد که - به گفته خودش - ممکن است برای برخی خوانندگان تردیدآفرین باشد و باید به کارشاس مربوط رجوع کند.^۳ این کتاب جزو آثار مشهور نزد شیعیان^۴ و در نقل سیره و تاریخ معصومان علیهم السلام از منابع مورد توجه مورخان است و این به معنای نقد‌پذیری برخی مطالب آن نیست که بررسی تفصیلی آن، جای دیگری می‌طلبد و در این پژوهش از این اثر سود برده شد.

۵. إعلام الوری بأعلام الهدی اثر امین الإسلام فضل بن حسن خراسانی

۱. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۱، ص ۸ - ۹. آقابزرگ تهرانی؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة؛ ج ۱۱، ص ۳۰۵، ش ۱۸۱۵.
۲. محمد بن حسن فتال نیشابوری؛ روضة الواعظین؛ ج ۱، مقدمه مؤلف.
۳. همان، ج ۲، ص ۵۰۹، مقدمه مؤلف.
۴. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۱، ص ۸.

مورد اتفاق آنان^۱ درباره معصومان علیهم السلام را استخراج کرده است. وی در مقدمه کتاب ضمن بیان شیوه تدوین خود و نام بردن از این منابع و مستندات، یادآوری کرده که دستیابی وی به آنها از طریق کتاب، نقل شفاهی روایت با سلسله سند، مکاتبه، قرائت و گزارش علم آور برای همگان بوده و گفته است: «این اخبار در مواردی که با آیات قرآن، هم جهت بوده، آنها را بر این آیات عرضه کرده‌ام و در مواردی که اشعاری مؤید آنها بوده، از آن اشعار هم بهره جسته‌ام». او در نقل خود، اسناد روایات را به سبب شهرت آنها حذف کرده؛ ولی نام راوی نهایی یا طریق به آنها در کتاب‌های مورد استناد را ذکر کرده است تا این نقل‌ها در ردیف گزارش‌های با سند بی‌گند^۲ پس می‌توان گفت استناد ابن شهر آشوب به آن همه منابع و مستندات این اثر را در ردیف منابع مهم شیعه درباره زندگی معصومان علیهم السلام جای داده است. هر چند در بعضی موارد، نقلی را به صورت مرسل آورده و در این نقل تنهاست،^۳ می‌توان اعتبار محتوای این گونه موارد را با عرضه بر موارد مشابه به دست آورد. مؤلف پس از آنکه گزارش‌های مربوط به زندگی پیامبر صلی الله علیه و آله و امامت امامان دوازده‌گانه را با فصل بیست و نهم بحث قرار داده است، درباره هر یک از امامان در فصلی مطلب نگاشته و در ضمن این مباحث، در خصوص معیشت مالی آنان نیز گزارش دارد و در این تحقیق نیز در ردیف منابع پرمراجعه تاریخی جای دارد.

۱. همان، ص ۶ (... فاستصوبت من عیون کتب العامة و الخاصة معا لأنه إذا اتفق المتضادان ففی النقل علی خبر فالخبر حاکم علیهما و شاهد للمحقق فی اعتقاده منهما...).

۲. همان، مقدمه مؤلف.

۳. همان، ج ۴، ص ۶۶ (... إِنَّ عَبْدَ الرَّحْمَنِ السُّلَمِيَّ عَلَّمَ وَكَدَّ الْحُسَيْنِ عليه السلام الْحَمْدَ، فَلَمَّا قَرَأَهَا عَلِيٌّ أَبِيهِ أَعْطَاهُ أَلْفَ دِينَارٍ وَأَلْفَ حُلَّةٍ...). پس از ابن شهر آشوب، مجلسی - در بحار الانوار - عبدالله بحرانی - در عوالم العلوم (ج ۱۷، ص ۶۴، ح ۲) و نوری - در مستدرک - آن را از او نقل کرده‌اند.

۷. تذكرة الخواص في خصائص الأئمة اثر يوسف بن فرغلی معروف به سبط بن جوزی حنفی (۶۵۴ - ۵۸۱ق). اثری است که درباره زندگی چهارده معصوم: جز پیامبر ﷺ سامان یافته است. ابن جوزی در این اثر بر منابع متقدم مانند کتاب فضایل و مسند احمد بن حنبل، الطبقات الکبیر اثر ابن سعد، تاریخ بصری، آثار واقدی، مثالب هشام بن محمد کلبی، الأوراق اثر صولی، آثار بخاری، آثار مسعودی و حلیة الأولیاء اثر ابونعیم اصفهانی تکیه دارد و در مواردی هم تعبیرات من علماء السیر، قال اهل السیر» مطلب نقل می‌کند؛ البته گاهی بی‌ذکر سند یا بساها سند به نقل مستقیم از اشخاصی مانند عکرمه مولی ابن عباس، محمد بن اسحاق حسن بصری، شعبی و شدی و... می‌پردازد؛ بنابراین این تعبیرها نشانه دسترسی وی به آثار آنان است.

سبط بن جوزی در بخشی از کتاب درباره سیره مالی اقتصادی امامان گزارش آورده و درباره امامان متأخر: سبب جمال و کوتاه بیان داشته است. این اثر یکی از منابع قابل توجه اهل سنت درباره معصومان علیهم السلام است که پژوهشگران در این موضوع به آن عنایت دارند و در این تحقیق نیز از آن بهره برده شد.

۸. كشف الغمة في معرفة الأئمة، اثر علی بن عیسی اربلی (۶۹۳...وی که از عالمان بزرگ و حدیث‌شناس شیعه و مورد اعتماد فریقین در نیمه دوم قرن هفتم به شمار می‌آید،^۲ این کتاب را درباره زندگی معصومان علیهم السلام به هدف اطلاع‌رسانی به ناآگاهان (سنی و شیعه) از زندگی معصومان علیهم السلام نگاشته است؛ از این رو از ثبت مطالب مربوط به مخالفان آنان خودداری کرده است. وی ضمن

۱. سبط بن جوزی؛ تذكرة الخواص؛ صص ۱۷۵، ۱۸۸، ۱۹۵ و...

۲. علی بن عیسی اربلی؛ كشف الغمة؛ ج ۱، مقدمه محقق.

بهره‌گیری از منابع شیعی، در بیشتر موارد از روایات و اخبار مربوط به معصومان علیهم السلام که در منابع اهل سنت آمده و مورد وفاق فریقین بوده و ایشان آنها را از بیش از سی کتاب نقل کرده، بهره برده و بخشی از این روایات را - که در منابع سنیان نیامده - از منابع کهن و معتبر شیعه آورده و هدف او در این روش، مقبولیت بهتر و قوی‌تر اثر او نزد موافق و مخالف است.^۱ او با تقسیم مطالب کتابش به قسمت‌های مختلف زندگی آنان به فعالیت‌ها از جمله معیشت ایشان نیز پرداخته است.

اربابی را می‌توان کتابش تا حد امکان پیش از نقل‌ها، از کتاب مورد استناد یا نویسنده آن نام برد. استناد با این حال از ذکر سند روایات جز نخستین راوی آن - با پرهیز از درازنویسی - عودداری کرده است؛^۲ البته برای اهل فن روشن است که روش غالب مورخان در درج گزارش نقل سند آن نبوده است؛ بلکه منابع و اسناد را در آغاز یا پایان کتاب می‌آورده‌اند. به هر روی این کتاب از منابع معتبر و مورد توجه محققان درباره زندگی معصومان علیهم السلام به شمار می‌آید و در این تحقیق نیز در ردیف منابع پرمراجعه تاریخی جای دارد.

گفتنی است کتاب‌های تاریخی دیگری از شیعیان و سنیان وجود دارد که با روش‌های روایی، نقلی، ترکیبی و تحلیلی به نگارش درآمده‌اند. حواث تاریخ اسلام از جمله زندگی معصومان علیهم السلام را آورده‌اند. گزارش‌های اینها در خصوص معصومان علیهم السلام در مواردی قابل نقد هستند؛ حتی برخی از مؤلفان آنها مانند ذهبی، ابن کثیر و ابن خلدون جانبدارانه کتابشان را نوشته‌اند و دل‌مشغولی‌های خود به معصومان علیهم السلام را نشان داده‌اند؛ ولی در مواردی دیگر، این کتاب‌ها در ابهام‌زدایی

۱. همان، مقدمه مؤلف.

۲. همان.

از برخی شرایط و حوادث مربوط به معصومان علیهم السلام، از جمله معیشت مالی آنان نقش اساسی دارند که از آن جمله می‌توان به این آثار اشاره کرد: تاریخ المدینة ابن شُبَّه (۱۷۳-۲۶۲ق)، تاریخ مدینة دمشق ابن عساکر (۵۷۱-۵۷۱ق)، الکامل فی التاریخ ابن اثیر (۶۳۰-۶۳۰ق)، تاریخ الإسلام ذهبی (۷۴۸-۷۴۸ق)، إمتاع الأسماع ریزی، وفاء الوفاء سمهودی (۹۱۱-۹۱۱ق)، تاریخ الخلفاء سیوطی (۹۱۹-۹۱۹ق) و... یادآوری می‌شود برخی از این منابع، ویژه معصومان علیهم السلام است که امالی شیخ صدوق (۱۱-۱۱ق)، امالی شیخ طوسی (۴۶۰-۴۶۰ق) از منابع شیعیان و مطالب السؤل ابن طلحه شافعی (۵۸۱-۵۸۱ق)، کفایة الطالب گنجی شافعی (۵۸-۵۸ق) و الفصول المهمة ابن صباغ ملطینی (۱۵۵-۱۵۵ق) منابع سنیان در این ردیف جای دارند.

سوم: کتاب‌های طبقات و تراجم

کتاب‌های شرح حال که درباره سیره مذهبی معصومان علیهم السلام نیز گزارش‌هایی دارند، بایسته معرفی‌اند و در اینجا به برخی از آنها که بیشترین گزارش را در این موضوع دارند، اشاره می‌شود. یکی از آنها انساب الأشراف، تألیف احمد بن یحیی بلاذری بغدادی (بین ۱۷۰ تا ۲۱۰-۲۱۰ق) است. بلاذری در دوره تحصیل خود با بهره‌گیری از عالمانی در عراق و شام مانند علی بن مدینی، علی بن محمد مدائنی، مصعب بن عبدالله زبیری، محمد بن سعد کاتب الواقدی و عباس بن هشام بن محمد کلبی به بار علمی مناسبی دست یافت و با نگارش درباره موضوع‌های مختلف، از مورخان و نسب‌شناسان مهم قرن سوم به شمار آمد. بلاذری به سبب داشتن گرایش به عباسیان، در دوره متوکل عباسی (۲۴۷-۲۴۷ق) از ندیمان او شمرده می‌شد.^۱ او آثار متعددی از جمله انساب

۱. احمد بن یحیی بلاذری؛ انساب الأشراف؛ ج ۱، مقدمه محقق.

الأشراف را نوشته است و در این اثر در قالب نسب‌شناسی، تاریخ دوران اسلامی و شرح حال افراد برجسته از جمله معصومان علیهم السلام را تدوین کرده و دربارهٔ معیشت آنان نیز گزارش‌هایی دارد؛ از این رو اثر او در حوزه‌های تاریخ، تراجم و تبارشناسی از منابع مهم به شمار می‌آید؛ هرچند در مواردی خالی از حد نیست. او در ثبت مستندات مطالب کتاب - به روش تاریخ‌نویسی آن - وزگار گاهی با تعبیرهای کلی چون «قالوا»، «قال بعض الرواة»، «قال جماعة من اهل العلم بالکتب» و... سخن می‌گوید و گاهی با تعبیر صریح به آنها پرداخته است؛ عبارت‌هایی مانند «قال محمد بن اسحاق»، «قال الواقدی»، «قال محمد بن سعد»، «حدثنا عیسی بن هشام بن محمد الکلبی» و... به هر روی این کتاب از منابع کهن و مهم سنن در موضوع‌های یادشده شمرده می‌شود و در این تحقیق نیز از آن سود برده شد.

یادآوری می‌شود کتاب‌های شرح اهل سنت که برخی از آنها گاهی تاریخی هم دارند و دربارهٔ صحابه، تابعان، راویان گزارش دارند، شرح حال معصومان علیهم السلام را نیز ثبت کرده‌اند. این نقل‌ها هر چند در برخی موارد تقدیرپذیرند، در روشن شدن برخی ابهامات زندگی آن گرامیان تأثیر دارند چنان‌که گزارش‌های این منابع دربارهٔ برخی راویان، همین نقش را دارند. اسامی این کتاب‌ها که در این پژوهش نیز مورد استفاده بوده‌اند، چنین است: الطبقات الکبری اثر ابن سعد (-۲۳۰ق)، الثقات اثر ابن حبان (-۳۵۴ق)، معجم الکبیر نوشته طبرانی (-۳۶۰ق)، حلیة الأولیاء اثر ابونعیم اصفهانی (-۴۳۰ق)، تاریخ بغداد نگاهشسته خطیب بغدادی (-۴۶۳ق)، الإستیعاب نوشته ابن عبدالبر (-۴۶۳ق)، اسد الغابه ابن اثیر (-۶۳۰ق)، وفيات الأعیان نوشته ابن خلکان (۶۸۱ق)، تهذیب الکمال میری (-۷۴۲ق)، سیر اعلام النبلاء اثر ذهبی (۷۴۸ق)، لسان المیزان و تهذیب

التهدیب و الإصابه نوشته ابن حجر (۸۵۲ق) و ...

چهارم: کتب رجالی

علم رجال که در تشخیص راویان معتبر از غیر معتبر در محور احکام شرعی نقش اساسی دارد، در بازشناسی احادیث معصومان علیهم السلام، حتی در سخت نقل‌های تاریخی نیز نقش محوری دارد؛ چراکه در میان روایات مشتمل بر حکام شرعی، مطالب تاریخی مورد استفاده در زندگی معصومان علیهم السلام کم نیست و این سعیت نیز در این محور است؛ وانگهی برخی از راویان آنها گزارش‌های تاریخی نیز دارند؛ پس «ما لایدرک کله لایترک کله»؛^۱ از این رو بهره‌گیری از کتب‌های رجالی در پژوهش، یک ضرورت است و در این تحقیق نیز از این منابع بهره‌گرفته شده است. پیش از معرفی برخی از آنها بیان این نکته لازم است که در میان این دسته منابع، رجال کشی، رجال نجاشی، رجال شیخ طوسی، الفهرست شیخ، رجال ابن داود (۶۴۷-۷۰۷ق) و رجال علامه حلی از مهم‌ترین و سودمندترین کتاب‌های رجال شیعیه شمرده می‌شوند؛ به‌ویژه رجال نجاشی که در شناسایی راویان و آثار علمی آنان نقش عمده را دارد.^۲ اکنون به معرفی برخی از این آثار پرداخته می‌شود:

۱. کتاب اختیار معرفة الرجال، معروف به رجال کشی برگزیده‌ای است از کتاب معرفة الناقلین نوشته محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی. به گفته نجاشی محمد بن عمر کشی - که معاصر شیخ کلینی بوده - از عالمان معتبر شیعیه شمرده

۱. این عبارت ضرب‌المثل است و در اینجا بر این نکته تأکید دارد که اگر همه راویان گزارش‌های تاریخی قابل بررسی نیستند، نباید از بررسی افراد قابل بررسی فاصله گرفت.

۲. احمد بن علی نجاشی؛ رجال؛ مقدمه، ص ۲.

می‌شد که منزل او محل اجتماع اهل دانش بوده و کتاب معرفة الناقلین را درباره شناخت راویان حدیث نوشته است؛ ولی به جهت نقل از افراد ضعیف، اغلاط فراوانی در آن نفوذ یافت^۱ و شیخ طوسی با اصلاح آن، مطالب درستش را به • اگر دانش املا کرده و نامش را به اختیار الرجال تغییر داده است.^۲ از این پس این اثر در ردیف کتاب‌های اصلی علم رجال امامیه جای گرفته است.^۳ این کتاب در بررسی اعتبار راویان، برخی از روایاتی که معیشت مالی معصومان علیهم السلام را در بردارنده نقل کرده است؛ از این رو از منابع معتبر شیعه در محور زندگی معصومان علیهم السلام و یاران آنان، شمرده شده و این تحقیق نیز از آن بهره برده است. این اثر با تلاش میرزا حسن مصطفوی تحقیق و تصحیح شده و در دانشگاه مشهد، در سال ۱۳۴۸ با نام اخبار معرفة الرجال چاپ شده است.

۲. معجم رجال الحديث اثر سید ابوالقاسم خویی (۱۴۱۳ق). این کتاب اعتبار و عدم اعتبار راویان کتب اربعه شیعه را به ترتیب حروف الفبا بررسی کرده و ضمن شناخت دقیق آنان، آمار روایت‌های ایشان در کتب اربعه را نیز به دست آورده است. مؤلف در این کتاب، در ثبت نام معروف راویان و روش نجاشی را پی گرفته است و اگر یک نام تکراری بوده، در یک مورد شرح حال او را بیان کرده و در موارد دیگر، به آن مورد ارجاع داده است.^۴ این کتاب - که ۲۱۰ فصل است - به جهت تخصص مؤلف آن، از سودمندترین منابع رجالی شیعه در شرایط کنونی است و در این تحقیق، در ارزیابی اعتبار راوی، از آن استفاده شده است.

۱. همان، ش ۱۰۱۸.

۲. آقابزرگ تهرانی؛ الذریعة إلى تصانیف الشيعة؛ ج ۱، ص ۳۶۵-۳۶۶، ش ۱۹۱۲.

۳. محمد بن حسن طوسی؛ اختیار معرفة الرجال؛ مقدمه ناشر، ص ۳.

۴. سید ابوالقاسم خویی؛ معجم رجال الحديث؛ ج ۱، مقدمه مؤلف.

۳. قاموس الرجال اثر شیخ محمدتقی تستری (م ۱۴۱۵ق). مؤلف با محور قرار دادن کتاب تنقیح المقال مامقانی (۱۳۵۱ق) به بررسی راویان حدیث که نام آنان در تنقیح المقال آمده، پرداخته است و اختصاصی به راویان حدیث بر کتب اربعه ندارد. مؤلف در این کتاب به بازشناسی و روشن کردن ابعاد وجودی راویان، حتی تولد و وفات آنان پرداخته و گاهی از منابع رجالی ستیان بیه بهره گرفته است که نگاهی کوتاه به این کتاب، به این مطلب گواهی می‌دهد. این اثر - به دوازده جلد است - به جهت تخصص مؤلف آن، در شرایط کنونی از منابع مهم رجال شیعه نمرده می‌شود و در این پژوهش نیز در ارزیابی اعتبار راوی از آن استفاده شده است.

۴. مستدرکات علم رجال الحدیث اثر علی‌نمازی شاهرودی (۱۳۶۴ش). این کتاب کندوکاوی است دربارهٔ راویان حدیثی که عمدتاً نام آنان در معجم رجال الحدیث نیامده است. مؤلف با بهره‌گیری از منابع متعدد حدیثی، رجالی و گاهی تاریخی در بازشناسی راویان کتب شیعی تلاش گسترده انجام داده، شرح حال افراد فراوانی را که در برخی منابع رجالی، نام آنان نیست، گرد آورده است؛ از این رو از منابع پژوهشی قابل توجه در این محور است و در این تحقیق در ارزیابی اعتبار راوی از آن سود برده شد.

منابع رجالی دیگری که در این اثر مورد استفاده بوده‌اند، چنین‌اند: رجال ابن‌داود، رجال نجاشی، رجال و الفهرست شیخ طوسی، جامع الرواة اردبیلی و مرآة العقول مجلسی که با شرح کردن احادیث کافی، اعتبار اسناد آنها را بیان کرده است. این پژوهش در بررسی سند حدیث از مرآة العقول بیشترین بهره را برده است.

پنجم: کتاب‌های فقهی

برای دستیابی درست به سیره معصومان علیهم السلام نمی‌توان تنها به منابع تاریخی و سیره‌ای بسنده کرد؛ بلکه به دیگر منابع از جمله منابع فقهی نیز باید مراجعه کرد؛ چراکه بسیاری از نکته‌های تاریخی و سیره‌ای در بیشتر موضوع‌های فقهی به مرور دست‌نخورده حکام آن به ثبت رسیده است که باید در ردیف ابزار سیره و تاریخ علم مرتجع‌های گیرند و پس از ارزیابی، از آنها بهره گرفت؛ از این رو در اینجا به برخی از منابع فقهی که مورد بیشترین بهره در این اثر بوده - اشاره می‌شود:

۱. دعائم الإسلام اثر نعمان بن محمد بن منصور تیمیمی مغربی، مکتباً به ابوحنیفه و معروف به قاضی نعمان (-۶۳۳ ق) است. او که شیعه اسماعیلی بوده، در ردیف فقیهان بزرگ آنان شمرده می‌شود. در بخشی از دولت فاطمیان در مصر، دستگاه قضا را اداره می‌کرد و با نام الإسلام مهم‌ترین تألیف اوست. این اثر که قوی‌ترین منبع بررسی قانون نزد فاطمیان است، در دو جلد تنظیم شده که جلد یکم آن، دو بخش دارد و بخش نخست آن، عبارت کلامی و بخش دوم آن، احکام عبادی از طهارت تا جهاد را سامان داده است.^۱ جلد دوم این کتاب، موضوعات فقهی را در ۲۵ کتاب بررسی کرده است^۲ و در این بررسی با استفاده از متن حدیث، به روش شیخ صدوق در کتاب من لایحضره الفقیه عمل کرده است؛ یعنی فتواهای فقهی را با استفاده از متن روایت - که روش رایج ارائه متن فقهی در آن دوره‌ها بوده - تنظیم کرده است.

۱. ابوحنیفه نعمان بن محمد تیمیمی مغربی؛ دعائم الإسلام؛ ج ۱، مقدمه محقق.

۲. همان و ج ۲، ص ۵۴۱.

این کتاب در جایگاه قانون اساسی و قانون رسمی دولت فاطمیان در مصر قرار داشت و به لحاظ متن، همانند متن‌های قانونی، کوتاه و گویاست. مؤلف در تنظیم این متن‌ها با استناد به معصوم مورد نظر، از احادیث معتبر یا معروف استفاده کرده است؛ از این رو اعتبار متن این کتاب، در جایگاه متن فقهی جای دارد. این متن فقهی برگرفته از آیات و احادیث که از روایات معیشت معصومان علیهم‌السلام نیز برخوردار است، در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

۲. *المنفعة* اثر محمد بن نعمان تلُعکبری معروف به شیخ مفید (۴۱۳-۳۳۶ق). مؤلف در این کتاب پس از بیانی کوتاه دربارهٔ اصول دین به بیان فتاوی خود در موضوعات فقهی از طهارت تا حدود پرداخته است که به جهت فقهی بودن، به احادیث معتبر استناد دارد. وی در سیر بحث، به تناسب، به روایاتی که با سیره و معیشت معصومان علیهم‌السلام ارتباط می‌یابد، استناد کرده است و در این تحقیق نیز به مواردی از روایات آن دربارهٔ معیشت معصومان علیهم‌السلام استفاده شده است.

۳. *السرائر* اثر محمد بن منصور بن احمد بن ادریس حلی (۵۹۸ق). این کتاب که در موضوع فقه امامیه از طهارت تا حدود است، با تحقیق مؤسسه النشر الإسلامی در قم، در سه جلد به چاپ رسیده است و در پایان جلد سوم آن، حدود یکصد صفحه به المستطرفات السرائر اختصاص یافته که روایاتی از مآخذ و اصول در آن گرد آمده است؛ چنان‌که در موارد دیگر این اثر به روایات مربوط به سیره مالی معصومان علیهم‌السلام نیز استناد شده است. در این تحقیق نیز در موارد استناد به قواعد فقهی، مانند قاعده فقهی «لاضرر» و «حرمت اضرار به نفس» به آن استناد شده است.

۴. *جواهر الکلام* اثر محمدحسن نجفی (۱۲۶۶ق). او فقهی چیره‌دست و

از عالمان برجسته امامیه در قرن سیزدهم بوده است. کتاب جواهر الکلام - که ۴۳ جلد است - به سبب فقهی بودن، به احادیث معتبر استناد دارد. این اثر که موضوعاتی از مبحث طهارت تا دیات را با استدلال فقهی بررسی کرده، از کتاب‌های پرمرجع و از منابع معتبر فقه شیعه شمرده می‌شود و در این پژوهش نیز در مواردی به تناسب نیاز، به نظر فقهی یا اعتبار روایت مورد استناد آن، از آن استناد شده است.

در تحریر المصباح اثر سید روح‌الله موسوی خمینی معروف به امام خمینی (۱۳۶۸ ش.) در این اثر مراجع تقلید برجسته امامیه در قرن پانزدهم بوده است. کتاب تحریر الوسیله - جهت فقهی بودن، به آیات و احادیث معتبر استناد دارد و بارها چاپ شده که چاپ اخیر آن در مؤسسه نشر آثار امام خمینی علیه السلام بوده است و در این پژوهش در مواردی به تناسب نیاز به نظر فقهی یا اعتبار روایت مورد استناد آن، به آن استناد شده است.

هفتم: منابع تفسیری

کتاب‌های تفسیری به‌ویژه تفاسیری که از احادیث معصومان علیهم السلام بهره گرفته‌اند و توضیحی درباره برخی از واژگان آیات دارند یا در بیان برخی شأن نزول‌های آیات، روایاتی را نقل کرده‌اند، در رفع ابهام از برخی موقیتهای سخنان و حالات منسوب به معصومان علیهم السلام یا برخی از ایشان - که تفاسیر سنیان درباره پیامبر و حضرت علی و حضرت فاطمه و حسنین چنین‌اند - نقش مؤثری دارند و در این تحقیق هم مورد استفاده بوده‌اند. اسامی این تفاسیر چنین است: احکام القرآن نوشته جصاص (-۳۷۰ق)، الکشف و البیان عن تفسیر القرآن اثر ثعلبی (-۴۲۷ق)، مشابه القرآن اثر قاضی عبدالجبار (قرن ۵)،

الوسيط في تفسير القرآن المجيد و تفسير اسباب نزول القرآن اثر واحدى (۴۶۸ق)، شواهد التنزيل اثر حاكم حسانى (—۴۹۰ق)، مجمع البيان نگاشته شيخ طبرسى (—۵۴۸ق)، روض الجنان و روح الجنان فى تفسير القرآن نوشته ابوالفتح رازى (نيمه اول قرن ششم)، فقه القرآن فى شرح آيات الاحكام اثر خطيب اوندى (—۵۷۳ق)، انوار التنزيل و اسرار التأويل نگاشته بيضاوى (۶۹۱ق)، آيات الاحكام معروف به تفسير شاهى اثر سيداميرابوالفتح حسينى جرجانى (۹۷۱ق)، تفسير الصافى اثر فيض كاشانى (—۱۰۹۱ق)، الميزان نگاشته سيدمحمدحسين طاباطبايى (—۱۴۰۲ق/۱۳۶۱ش)، تفسير نمونه اثر ناصر مكارم شيرازى (۱۳۰۵ش) تفسير نسيم اثر عبدالله جوادى آملى (۱۳۱۲ش).

نهم: منابع جغرافيايى

غالب منابع جغرافيايى کشورهاى اسلامى مربوط به سده‌هاى سوم و چهارم هجرى است که در اين راستا مى‌توان از فتوح البلدان اثر بلاذرى (۲۷۹ق)، البلدان اثر يعقوبى (۲۹۲ق) و المسالك اثر عماد الدين ابي ربيع بن احمد بن خرداذبه (حدود ۳۰۰ق) نام برد. آثار سده‌هاى بعدى در اين باره از آثار پيشينيان تأثير دارند و مى‌توان از معجم البلدان ياقوت حموى (۱۲۰۶ق) نام برد که از الأنساب سمعانى (۵۶۲ق) تأثير فراوان دارد. اين کتاب‌ها در اين پژوهش، براى شناسايى محل درآمد معصومان عليهم السلام و اماکن مربوط به زندگى آنان مورد استفاده بوده‌اند.